

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 165.12:930

Вашкевич В.М.

Логіка та методологія науково-пізнавальної діяльності

Розглядаються логічна та методологічна складові наукової пізнавальної діяльності як обов'язкова умова формування принципів, реалізація яких здійснюється під час експериментів з урахуванням наявності експериментального впливу.

Ключові слова: логіка, методологія, науково-пізнавальна діяльність.

Надаючи поняттю «історія» визначеного смислу і значення, необхідно зазначити, що історією ми називаємо: по-перше, реальний процес розвитку суспільства в цілому, його історичних типів, окремих цивілізацій, етносів, країн, а також форм, сфер, виявів життєдіяльності суспільства; по-друге, обґрунтоване, доведене та істинне знання, здобуте історичною наукою, яка досліджує минуле суспільства з метою визначення причинного зв'язку минулого й сучасного, що дозволяє формувати обґрунтоване та розумно визначене відношення до майбутнього. Запровадження такого визначення допомагає визначити фундаментальну роль історії та істинного знання про неї у формуванні свідомого відношення людей до своєї життєдіяльності.

Методологічна складова даного визначення історії полягає в коректному впровадженні тлумачення феномену історичної свідомості як невід'ємної складової суспільної свідомості. Відповідно історичною свідомістю можна назвати таку сукупність міфологічних, фольклорних, художніх, наукових уявлень, зміст яких відповідає системі духовної діяльності суспільства в його історичному поступі. Соціальна пам'ять, традиції, рольові соціальні функції, історичні факти, історичні закономірності, суспільні ідеали та мрії, досвід їх втілення утворюють множину безпосередніх проявів історичної свідомості, її родові ознаки.

XX століття залишило у спадок новому століттю і тисячоліттю надзвичайно розвинутий науково-теоретичний рівень історичної свідомості, що в сучасних умовах має різні прояви: як науково обґрунтована ідеологія правового громадянського суспільства (політична функція); світоглядна позиція особистості, яка спирається на систему обґрунтованих принципів, що не суперечать один одному (світоглядна

функція); раціонально діюча соціалізована особистість, для якої розумно обґрунтовані аргументи є достатньою підставою для прийняття рішення (соціальна функція).

Завершення двадцятого століття та початок нового характеризується зверненням до аналізу історико–філософських текстів не тільки в плані відтворення їх дійсного змісту, але й у плані виявлення в них можливостей, не реалізованих авторами, оскільки проблеми, що були усвідомлені сьогодні, ще не усвідомлювалися вчора. Зростає інтерес наших сучасників до ідей, що були визнані на момент їх виголошення «маргінальними» та «периферійними». Йдеться про філософію Б.Паскаля, ідеї гуртка Гердера «Sturm und Drang», філософію Сведенборга та Гемстергейса та інші.

Нові тенденції в розробці проблеми визначення смислоутворюючого відношення до історії пов'язані з питанням про можливість самовизначення індивіда в історичному процесі. Не тільки світські, а й теоцентричні картини світу стають все більше антропоцентричними. Увага здебільшого акцентується на необхідності активного ставлення індивіда до соціального існування в усіх його хронотопних проявах: до минулого, сучасного та майбутнього. Систематично здійснюються спроби окреслити цінності життя сучасної людини, повернути їй надію, яка була втрачена в процесі секуляризації культури. Одночасно, філософська критика культури та ідеології модерну обґрунтовує самостійну цінність культурно–історичної активності особистості, яка протиставляється прогресистським та субстанційним підходам новоевропейського модерну.

Методологічною та світоглядною основою такої трансформації розуміння місця історії в духовній культурі сьогодення є, так званий постмодерністський дискурс, що категорично заперечує моделі пояснення розвитку соціуму, в основі яких лежить принцип історизму, єдності історичного і логічного. При цьому історизм визначається як уособлення зв'язку між минулим і майбутнім, детермінованості суспільно–історичних явищ, закономірності плину історичних подій. Проблеми виявлення основ людської культури та історії, тенденцій культурно–історичних змін, культурно–історична самоідентифікація людини, групи, народу, в зв'язку з поширенням тези про «вичерпаність та кризу проекту Модерну» (Ж.–Ф.Ліотар) загострено усвідомлюються у зв'язку з розумінням втрати суб'єктом сенсу людського існування в історичному бутті. Рефлексія над зазначеним усвідомленням з необхідністю виявляє, що модернізаційні тенденції в переосмисленні смислоісторичної проблематики заперечують позитивний сенс важливого для суспільного буття поняття «історична відповідальність» людини, групи, партії тощо. Без аргументованого використання позитивного смислу зазначеного поняття, індивідуальне та групове суспільне життя стає аморалістичним, обґрунтовано девіантним. За таких культурно–духовних обставин суїцид постає як єдина морально виправдана дія індивіда, що визначається максимом: «твариною бути не бажаю, а для людського існування умов не маю».

За допомогою довільної аналого–метафори змальований стан розгляду історії крізь «особистий обрій людини», яка виявляє втрату джерела культури для формування сенсу персонального існування особистості в сучасному світі, можна визначити терміном «неософістика». Слідуючи за смислом запропонованого терміну та продовжуючи встановлювати історичні аналогії, можна уявити обґрунтованість позиції особистої жертвовності як єдиного засобу протистояння культурі тотального софізму (неософістика). За безпосередню аналогію в даному випадку можна визна-

ти постать Сократа, який власною самопожертвою практично зупинив самозакоханість античної софістики, перетворивши слово «софістика» в термін, яким почали визначати різновид шахрайства, а не мудрості. Так само і за версією Чингіза Айтматова, розкритою в романі «Плаха», особиста жертвність Ісуса Христа та сучасної невлаштованої молодшої людини постають як реально–практична та єдино–можлива морально виправдана поведінка.

Свідомість виявляє індивіду, що короточасна людська буттєвість вписується в продовжуваний процес зміни одних людей іншими. Здобуте попередниками впливає на життя сучасників і наповнює змістом життя індивіда, а залишене ним є, в свою чергу, спадком його нащадків. Минуле і майбутнє осягаються невідстороненою свідомістю сьогодення. Тим самим історія для індивіда стає предметом його думок, які в розвинутій формі здійснюються за двома основними схемами: колоподібного повторення подій та безперервного прогресивного поступу.

Відомо, що вже серед античних мислителів обидві форми були вирізнені конкретними висловлюваннями. Перша, в найбільш чіткому вигляді, крім висловлювань Полібія та Синь Цяня, відома як вчення Геракліта Ефеського про вічний вогонь, з якого все виникає, в який все перетворюється. А друга – завдяки впровадженню поняття «прогрес». Термін «прогрес» ми знаходимо у праці Тіта Лукреція Кара «Про природу речей», який дає визначення – ««прогресум» є рух вперед поступовий». У цій роботі висловлюється ідея, що всі досягнення людини покликані до життя допитливою думкою та потребами смертних, і все йде шляхом вдосконалення.

В подальшому ці два підходи знайшли своїх відомих прибічників. Зокрема, ідею коловороту підтримали італійський мислитель XVII–XVIII століття Дж.Віко (створив оригінальну теорію історичного круговороту – про циклічність розвитку всіх націй, що складається з трьох епох: божественної, героїчної і людської), французький філософ та письменник XVIII століття Шарль Монтеск'є, французькі історики XIX століття – Франсуа Гізо, Огюстен Тьєрі, німецький філософ і культуролог XX століття Освальд Шпенглер, англійський історик Арнольд Тойнбі та інші.

Ідеї прогресу висловлювали представники епохи Просвітництва французькі письменник, філософ, історик Вольтер (справжнє ім'я та прізвище Марі Франсуа Аруе (Arouet)), науковець Анн Тьєро, математик, економіст, публіцист і філософ Марі Жан Антуан Нікола Кондорсе, письменник, мислитель, композитор Жан–Жак Руссо, філософи Поль Анрі Гольбах та Клод–Адріан Гельвецій.

У XVII столітті, завдячуючи філософії Р.Декарта, поширилася думка, яка визначала розум та раціональність джерелом пізнання та освоєння людиною природи. Ця ідея акумулювалася в понятті «*Nomo sapiens*», за допомогою якого і сьогодні людина самовизначає себе.

Однак, вже в XVII столітті Жаком Боссює висловлювалося заперечення ролі раціонального начала в історії на підставі думки: «Бог керує світовою історією, переслідуючи власну мету, а людству при цьому залишається лише хвилюватися». Тим самим пропонувалася ідея незалежної від свідомості людини зовнішньої сили, яка визначає плинність історичних подій.

Новоісторичні події виявили безпосередню залежність суспільного життя від наукового та технічного прогресу, що свідчило про відповідність

ідеї фундаментального значення розвитку інтелекту для прогресивного поступу реальним історичним процесам. Ця обставина відображена в творчості найбільш послідовного прогресиста Нового часу, французького філософа Н.Кондорсе, який висловив її в теоретично обґрунтованій формі в своїй праці «Ескіз історичної картини прогресу людського розуму» (1795).

На основі ідеї прогресу людського розуму як джерела прогресивних історичних змін суспільного буття відбувалося обґрунтування думки, що знання історії як процесу прогресивної зміни суспільства на підставі розумових зрушень індивідів, саме для цих розумових зрушень, розуму та свідомості має фундаментальне функціональне значення. Якщо людина розуміє та свідомо ставиться до здійснюваних нею раціонально визначених історичних зрушень, тоді вона стає довершеною першопринчиною історичних подій. Відповідно, історична свідомість людини має розумітися як така, що функціонально визначає відношення людини до соціуму, політичної діяльності, існує в тих чи інших формах світогляду. Іншими словами, історична свідомість дозволяє суб'єкту історичного поступу стати самодостатнім та відповідальним, здатним згідно зі своїм раціональним волевиявленням самозмінюватися, а не бути запрограмованою діючою машиною.

У випадку відсутності історичної свідомості у людини як суб'єкта історичного прогресу ми отримуємо джерело історичної активності, яке не здатне змінювати напрямок своїх дій. Воно (джерело) має властивості машини, програму дій якої мають програмувати зовнішні стосовно цієї машини сили. Тільки в тому випадку, якщо свідоме відношення до історії є невід'ємною складовою світогляду, політичної волі, соціального існування, тоді може йти мова про людиномірну спрямованість та смислонаповненість історії.

Одночасно слід звернути увагу на такі методологічні міркування. Органічне нееклектизоване поєднання різних концептів, концепцій, теоретичних моделей та понять, як було виявлено в методологічних студиях філософів ХХ століття, має здійснюватися на основі так званої тези Куайна – Дюгема. Остання була сформульована французьким методологом П.Дюгемом для розв'язання теоретичних проблем, пов'язаних з математизацією теоретичної фізики. Куайн поширив значення тези Дюгема на теорію взагалі, як різновид знання. Дюгемівське формулювання тези було таким: «фізична теорія має системний характер, а її окремі положення отримують значення тільки в контексті теорії». За умови дотримання зазначеного положення ми повинні визнавати, що емпіричний перевірячці підлягають не ізольовані положення, а система знання в цілому.

Отже, згідно з даною тезою, всупереч тезам емпіристів ХІХ та ХХ ст., система наукового знання не верифікується, тобто не поділяється на окремі самодостатні положення, які вже не є складовими системи як цілого та які потім незалежно одне від одного перевіряються співставленням із фактами. Цілісність системи знання зумовлює наступну обставину: у разі встановлення невідповідності між передбаченнями теорії та фактами неможливо визначити, яка саме частина системи (теоретична модель або конкретна гіпотеза) є помилковою.

Ідея ізольованої перевірки гіпотез має своїм першопочатком індуктивістську методологічну настанову, яка була сформульована неопозитивістами (М.Шлік, Р.Карнап, Г.Рейхенбах та ін.). Вона вимагає

визнавати наукове формулювання законів буття наслідком узагальнення фактів. Аналіз Куайном («Дві догми емпіризму») визначень, якими представники «Віденського кола» розмежовували аналітичні та синтетичні судження, виявив, що критерій вирішення є прагматистським. Після появи детального логіко-математичного обґрунтування Куайном тези Дюгема, значним колом філософів та істориків визнавалася ідея неможливості безпосереднього виведення визначень законів буття з процедури узагальнення фактів, тобто – одиничних суджень. Тим самим, відбулося визнання правильності зауважень Д.Г'юма, який попереджав, що узагальнений висновок в індуктивному умовиводі, при спробі поширити значення висновку на всі емпіричні ситуації, виявляє позалогічність підстави висновку. Іншими словами, як засіб узагальнення фактів, логічно-правильне індуктивне доведення неможливе.

Взагалі-то, розглядаючи питання зв'язку системи, наприклад, гуманітарного знання і фактуальних даних, слід враховувати наступні методологічні та гносеологічні міркування. Використовуючи вислів: «чуттєво даний предмет», яким визначають більшу частину фактів, здебільшого не звертають увагу на наявність у предметів множини властивостей, які, як вважають філософи, не можуть бути визначеними повністю, оскільки досвід вивчення емпірично даного завжди обмежений часом вивчення. Виявлення властивості здійснюється в процесі взаємодії одного чуттєво даного предмета з іншим. Також відомо, що довільність вибору властивостей, на які звертається увага при їх визначенні, стає джерелом еkleктичних уявлень. Вони нагадують звалище різноманітних речей, серед яких дуже важко знайти потрібну.

Досвід свідчить, що один і той самий емпірично даний предмет може взаємодіяти з різними речами, виявляючи різні властивості. Також, часто практично використовують чуттєво не дані властивості речей, не маючи ніякого уявлення про конкретні форми їх існування. Однак, такі речі, не зважаючи на незнання реально присутніх та чуттєво не наочних властивостей, що практично використовуються, впізнаються людьми як потрібні їм для справи за допомогою ознак, тобто без емпіричної перевірки наявності потрібної властивості. Властивості, що чуттєво не дані, можуть бути пов'язаними з чуттєво даними – ознаками. Ознаки є підставою для використання певних предметів у цілеспрямованій діяльності без актуального проведення емпіричної перевірки наявності потрібної (чуттєво не даної) властивості. Ототожнення ознак і властивостей, що практично використовуються у предметних взаємодіях, є джерелом помилок та ілюзій. Ознака і чуттєво не дана властивість подекуди мають опосередкований зв'язок, що виявляє себе у випадках, коли наявність ознаки не супроводжується наявністю потрібної властивості. Та не зважаючи на цю обставину в практиці зручніше керуватися ознаками, ніж достеменним знанням властивості, оскільки останнє часто передбачає складні процедури емпіричних перевірок.

Неодноразове дослідження речей супроводжується виокремленням із множини зовнішньо даних ознак такої сукупності, яка стало пов'язана з необхідною і достатньою множиною практично потрібних властивостей та «сигналізує» про їх наявність. Тим самим, наявність практично потрібних властивостей, що виявляють себе тільки у реальній взаємодії речей, може бути встановлена без актуального здійснення емпіричної перевірки практично потрібної взаємодії речей; тобто на основі здійснення процедури порівняння ознак.

У процесі порівняння аналітично виокремлюються ознаки, наявність яких свідчить про можливу присутність практично важливих властивостей, які безпосереднім чином не виявляються чуттєво.

Наша увага до вирішення ознак речей, як властивостей (чуттєво даних людині) від пов'язаних з ними практично застосовуваних у предметних взаємодіях властивостей (чуттєво не даних), пояснюється тією обставиною, що традиційне трактування процедури порівняння не враховує наявності наперед установленого відношення, яке змістовно визначає дану процедуру.

Тим самим, не враховується, що така діяльність може розглядатися як форма прагматичного впровадження принципів. Синтетично введений принцип так само, як і певне знання попередньо вивченого, використовується для спрямування діяльності, що обов'язково має супроводжуватися встановленням відношення між певною множиною ознак та практично важливих властивостей.

Порівняння, як здійснювана згідно з певним упровадженим принципом процедура, виявляє здатність людини формувати різні уявлення, зокрема: «властивість» і «предмет». Розмежування властивості і предмета здійснюється за допомогою отожднення «предмета» з ознаками, а «властивостей» з чуттєво не даним. Хоча і в першому, і в другому випадку уявляються лише властивості: одні – чуттєво дані безпосереднім чином, другі – опосередкованим, за допомогою цілеспрямовано здійснюваних взаємодій. Отже, уявлення про одну сукупність властивостей репрезентується як чуттєво наочний образ, а про другу – як образ властивостей, що мають бути притаманні даному предмету, хоча чуттєво вони можуть бути не наочними. Ця друга сукупність властивостей здебільшого репрезентується через уявлення про функціональні можливості. Тому дві наочно різні речі можуть розглядатися як носії тотожних, наочно не даних властивостей.

Слід зазначити, що наведене розмежування уявлень про властивості історично є наслідком довготривалого процесу пізнання. Це засвідчують гносеологічні дослідження процесу технологічного застосування наукового знання, які виявили, що так званий науково-технічний прогрес невід'ємною умовою свого буття має розумове розмежування уявлень про ознаки і функціональні можливості предмета. Тим самим, отримуємо для визначення усвідомлених функцій історичної свідомості дуже важливий висновок: без наявності вищезазначеного розумового, раціонально визначеного, свідомо здійснюваного людиною розмежування, реальність існувати не може.

Аналітично виокремлюючи ознаки за допомогою дотримання упровадженого наперед принципу (синтетичне міркування), встановлюють родо-видові відмінності (аналітичне міркування). У даному випадку треба враховувати, що основою родо-видових класифікацій є відтворюваність певних властивостей, так звана сталість. Отже, за таких умов, принцип є самототожною підставою для визначення наявності відмінностей у відтворюваних взаємодіях і уявленнях про них.

Виокремлення явищ одного роду з множини різнорідних, що мають місце в об'єктивно існуючих взаємодіях, пов'язують з вирішенням питання про відмінність уявлення предмета пізнання від об'єкта. Тобто, як вище було зазначено, вважається встановленим фактом, що одна і та сама річ має множину властивостей, які виявляють себе в різних взаємодіях. Таким чином, теоретично можлива множина різних властивостей відповідає

обсягу поняття «взаємодія зі світом». Тим самим визнається наявність існування нескінченної кількості різноманітних властивостей (взаємодій) однієї речі.

Також відомо, що одна і та сама річ (за нашим визначенням: «нескінченна різноманітність властивостей») може бути об'єктом вивчення різних наук: історії, математики, статистики та інших. Але кожна окрема наука вивчає не «просто річ» (об'єкт) і не всі її можливі взаємодії зі світом, а лише певну сукупність властивостей, яку вона визнає предметом своїх студій. Тим самим недостатньо вказувати на реально існуючий об'єкт (річ, подію, процес) як на предмет дослідження, оскільки таке вказування не виявляє ті аспекти в цьому об'єкті, що вивчається певною наукою.

Аналізуючи даний факт, можна зробити висновок, що означення реально існуючого об'єкта як предмета вивчення залишає суб'єкта у дезорганізуючому відношенні невизначеності, оскільки об'єктивне існування передбачає наявність тотальності взаємодій зі світом; тобто, існування безлічі різноманітних властивостей у об'єкта, які, з відомих причин, не можуть бути визначеними у всій повноті. Тим самим, вказування і визначення є змістовно різними діями. Отже, вивчення в межах тієї чи іншої науки певної сукупності властивостей об'єктивно існуючого має місце за умови наявності процесу виокремлення явищ з нескінченно можливої множини, що здійснюється у формі аналітичного розмежування властивостей за допомогою дотримання принципу.

Принцип є підставою забезпечення відтворення наперед передбачуваних наслідків об'єктивно здійснюваних взаємодій. Підставою для обґрунтування експериментів в гуманітарних науках є специфічні особливості предмета дослідження. Врахування специфіки гуманітарної науки стає засобом встановлення принципу – начала аргументованого пізнання.

Оскільки логіка та методологія здатні обґрунтувати лише науковість своїх власних критеріїв (якщо ми порушуємо ці критерії, тоді ми не маємо права їх використовувати) слід визнати, що зазначена проблема не має суто логіко–методологічного вирішення. Але дана обставина не повинна розглядатися як підстава для виголошення гуманітарних наук «ненауковими». У межах методологічного конвенціоналізму можна знайти досить переконливе обґрунтування, що між емпіричними даними і теоріями зв'язок не завжди є безпосереднім, а існує залежність від процесу «переходу» бази емпіричних даних у мову символів групи гіпотез, які мають свою окрему систему принципів та методологічних уявлень. Тим самим конвенціоналісти обґрунтовують неможливість відокремлення кожної з гіпотез від інших положень цілісної системи знання. Факти, у зв'язку з цим, розглядаються як «навантажені» змістом, який має в цілому теоретична система.

Цікавим у даному контексті є зауваження згаданого вище американського філософа Куайна, який зазначав, що немає наукових положень, які повністю незалежні від досвіду [1, с.35–50]. Іншими словами, жодна з наукових систем знання, теорій, гіпотез не має імунітету щодо її перевірки на відповідність фактам. Однак, така перевірка здатна лише коригувати систему через її окремі положення, отже – бути процедурою збереження цілісної системи знання, а не спростування. Перевіріці та спростуванню в науці підлягає система взаємопов'язаних положень, а не окремі її фрагменти цілого: речення чи гіпотези. Від цього залежить стійкість

теоретичних систем при зіткненні з суперечливими даними досвіду та здатність теорії до самокорекції на ґрунті конвенції науковців.

Оскільки конвенціонально прийнята система знання лише встановлює можливу варіацію теоретичної єдності предмету, властивості, відношення та положення, можна визнати, що вона безпосередньо не змінює смислу емпіричних даних (фактів). Ми маємо справу лише з інструментально різними класифікаціями, які можемо поділяти на зручні/незручні, вдалі/невдалі.

Наприклад, вирішуючи питання «як створювати різні істинні теорії щодо одного й того самого об'єкта?», виявляють, що методи формування системи наукового знання можуть виконувати інструментальну функцію, оскільки адекватність системи знання і властивостей об'єктивної дійсності, як це доводиться в сучасних методологічних працях, забезпечується не методологією, а дотриманням епістемологічних принципів. Гносеологічна істинність (відповідність знання об'єктивній дійсності) має бути чинником, що опосередковує науковість щодо теоретико–методологічної та логічної істинності.

Якщо визнати, що критерії науковості не використовуються в соціальних науках, тоді вище описана модель процедури порівняння може розглядатися як логіко–методологічна складова формування принципів, реалізацією яких є об'єктивно здійснюваний процес наукового пізнання певної реальності (у нашому випадку – історична зміна суспільного буття). Таким чином, логічна та методологічна складові наукової пізнавальної діяльності є обов'язковою умовою формування принципів, реалізація яких здійснюється під час експериментів з урахуванням наявності експериментального впливу як наслідку безперервного аналізу конкретної дослідницької ситуації та відповідної корекції в процесі проведення дослідження на підставі епістемологічних міркувань.

Список використаних джерел

1. Боррадори Д. Американский философ беседует с Куайном, Дэвидсоном, Патнэмом, Нозиком, Данто, Рорти, Кэйвлем, МакИнтайром, Куном / Джованна Боррадори ; [Пер. с англ.]. – М. : Дом интеллектуальной книги, 1998. – 200 с.

Вашкевич В.Н. Логика и методология научно-познавательной деятельности

Рассматриваются логическая и методологическая составляющие научной познавательной деятельности как обязательное условие формирования принципов, реализация которых происходит во время эксперимента с учетом наличия экспериментального влияния.

Ключевые слова: логика, методология, научно-познавательная деятельность.

Vashkevych, V.M. The Logic and Methodology of Scientific and Cognitive Activities

Review of the logical and methodological components of scientific and cognitive activities as a compulsory condition to lay down principles to be realised in the course of experiments taking into account the presence of experimental effects.

Key words: a logic, a methodology, scientific and cognitive activities.